

УДК 911.3

Пилипенко І.О.

Особливості впливу центрально-периферійних відношень на розселенську структуру сільської місцевості (на прикладі Херсонської області)

В процесі історичного розвитку українська поселенська мережа багаторазово видозмінювалась, оскільки для формування системи розселення завжди було характерним пристосування, своєрідна адаптація до змін природи, господарства, історичних та політичних процесів і т.д. Зараз маємо досить

розвинуту систему сільського розселення, якій, разом з тим, притаманні значні недоліки. Перш за все маємо на увазі недосконалість адміністративно-територіального устрою сільської місцевості, що зумовлює неефективність державного управління значною кількістю територій і неможливість організації місцевого самоврядування.

Акцентуємо, що сучасні економічні, соціальні та політичні зміни певним чином «коригують» і видозмінюють навіть такі інертні системи як системи розселення. Маємо на увазі перш за все зростання контрастів та диспропорцій між міським середовищем та сільською місцевістю, особливо на регіональному рівні.

Фактично, системи розселення можна розглядати як певний матеріальний прояв умов розвитку популяції людини, як результат коадаптації людської спільноти до умов життєдіяльності – як соціально-економічних так і природних. На наш погляд, наявна картина розселення населення (перш за все густоти населення, людності населених пунктів) та його динаміка є своєрідним «дзеркалом» якості життя в тих чи інших населених пунктах (народною мовою – «Риба шукає, де глибше, а людина, де ліпше»). Безумовно, саме тому характеристики розселення населення, його геодемографічні показники стають основою під час розробки національних і регіональних програм соціально-економічного розвитку, застосовуються під час обґрунтування реформи адміністративно-територіального устрою тощо. Такі аспекти дозволяють говорити про актуальність досліджень, присвячених вивченню сучасної розселенської структури у сільській місцевості і визначенню факторів, умов, відношень і зв'язків, що її зумовили.

Метою даного дослідження став суспільно-географічний аналіз розселення сільського населення в межах Херсонської області та визначення впливу центрально-периферійних відношень на сучасну розселенську структуру.

Системно-структурний підхід дозволяє розглядати населення як один з компонентів ландшафту, але разом з тим це активний компонент, що надзвичайно сильно і всезростаючою мірою впливає на своє оточення. Головною характеристикою населення виступає його *розселення*.

Беззаперечним є тлумачення розселення у двох аспектах:

1) по-перше, розселення - це *процес поширення населення по території*, пов'язаний з її все більш інтенсивним господарським освоєнням. Процес розселення охоплює просторові переміщення населення та розвиток мережі поселень - зростання чи зменшення окремих населених пунктів, появу нових.

2) по-друге, розселення населення - це *картина сучасного розподілу населення на певній території*. Основою такої картини є мережа поселень, їх адміністративний статус, функціональні типи, людність. Разом з тим, розподіл населення характеризують і за показниками його густоти (за адміністративно-територіальними одиницями), етнонаціональним складом, особливостями статеві-вікової структури та зайнятості.

Населені пункти різняться між собою за їх статусом (місто, селище міського типу, село), адміністративним рангом, людністю. Населені пункти тісно взаємопов'язані виробничими, трудовими, адміністративними, управлінськими, культурно-побутовими та іншими видами зв'язків, внаслідок цього вони утворюють системи розселення.

Виникають системи розселення на тій або іншій території на відповідній економічній базі і являють собою сукупність функціонально підпорядкованих

міст, селищ міського типу та сіл, яка складається в процесі розвитку продуктивних сил, їхньої територіальної організації і створює сприятливі умови для життя і виробничої діяльності населення.

Зауважимо, що на нашу думку формування унікальної розселенської структури («картини») будь-якої території відбувається під впливом значної кількості суспільно-географічних відношень і зв'язків, більшість з яких має, на нашу думку, центрально-периферійний характер. Така думка підтверджується значною кількістю досліджень, спрямованих на виявлення специфічних рис взаємозв'язків центру системи (як правило, міста або міської агломерації) з усією сукупністю її елементів.

Відомо, що поселення поділяють на міські та сільські відповідно до місця в суспільному поділі праці та функціонального призначення. Цей поділ зумовлений відмінностями в характері виробництва та людської діяльності, які мають вирішальний вплив на розмір і розміщення поселень. Основними чинниками розселення, а також його інтенсивності й напрямів є природні, соціально-економічні (розвиток та розміщення продуктивних сил), й демографічні. Разом з тим, якщо розвиток міських поселень пов'язаний з розвитком і розміщенням промислових підприємств, об'єктів будівництва, транспорту, інфраструктури, постіндустріальних видів діяльності, то для розвитку сільських поселень характерні більша (порівняно з міськими) віддаленість від місць докладання праці, міцний зв'язок населення з землею та природним середовищем, деконцентрація й територіальна розосередженість сільського населення.

Характеристики сільського розселення населення – густота населення, людність сільських населених пунктів, розмір сільрад і т.д. – динамічні (характеризуються значними змінами в часі) і просторово диференційовані. Так, протягом XX ст. на території України відбулись докорінні зміни у розселенні сільського населення. У дореволюційний період у сільській місцевості України проживало 80% населення. Соціальні зміни, індустріалізація, освоєння нових територій, створення великих наукових центрів, важкі умови життя на селі зумовили інтенсивні процеси індустріалізації, тобто розвиток міст. Відповідно, наприкінці XX ст. частка міського населення становила 68%, а сільського – лише 32%. В межах Херсонської області частка сільського населення скоротилась на 20% лише за останні півстоліття – від 59,6% у 1959 р. до 39,5% в 2006 р.

Сучасна картина розселення сільського населення в межах області (табл. 1) свідчить про значну територіальну диференціацію показників розселення по районах.

Приймаючи в якості аксіому тезу, що густота населення є головним індикатором якості життя населення, необхідним стає визначення умов та чинників територіальної диференціації сільського розселення.

Зауважимо, що якщо на перших етапах розселення домінують природно-географічні фактори [1], то зараз, на нашу думку, для сільських населених пунктів головними чинниками, що детермінують їх розвиток, стали соціально-економічні явища, процеси, події.

Не викликає сумнівів, що міста з високою концентрацією населення, виробничих фондів, культурної спадщини є основними осередками суспільної активності будь-якого регіону. Тому важливим, на нашу думку, є перевірка гіпотези щодо взаємозв'язку, високої залежності між характеристиками сільського розселення і розвитком та розміщенням міст як ядер сучасних систем розселення.

Таблиця 1.

Характеристики сільського розселення Херсонського регіону
(станом на 1.01.2006 р.)

Адміністративні одиниці	Частка сільського населення, %	Середня людність сільських населених пунктів, чол.	Максимальна чисельність населення в населеному пункті, чол.	Мінімальна чисельність населення в населеному пункті, чол.	Густота сільського населення (чол/км ²)	Густота населення (чол/км ² сільськогосподарських угідь)	Кількість сіл на сільраду	Людність сільрад	Частка населення, що проживає в селах, з чисельністю населення більше середньообласного показника (660 чол.)
Херсон (міськрада)	3,2	1232,6	3775	207	26,2	57,86	9,0	11093,0	89,18
Нова Каховка (міськрада)	8,6	822,8	1457	261	29,5	68,88	8,0	6582,0	75,78
Бериславський	65,4	787,7	2523	37	18,8	23,84	2,0	1538,0	83,48
Білозерський	85,5	1068,0	9635	11	37,6	51,72	2,6	2746,3	89,90
Великопетирський	51,9	790,3	3543	4	9,5	11,32	2,0	1580,7	76,30
Великоолександрівський	63,5	321,4	1921	1	11,6	12,86	3,4	1084,7	49,40
Верхньорогачицький	51,9	325,6	1320	23	7,2	9,52	3,3	1085,2	33,48
Високопільський	60,4	288,5	800	14	14,0	15,34	3,4	981,0	38,37
Генічеський	45,2	433,2	2719	1	9,4	18,64	3,8	1656,2	74,73
Голопристанський	75,7	920,1	7629	7	13,9	36,45	2,5	2278,3	83,66
Горностаївський	67,3	491,9	3415	14	13,5	15,63	2,3	1147,8	59,70
Іванівський	69,6	394,9	1333	5	9,5	10,38	1,9	761,6	57,87
Каланчацький	48,5	602,3	1678	5	10,8	15,70	2,0	1204,6	73,24
Каховський	49,8	756,4	3582	38	29,0	28,87	2,3	1711,9	79,24
Нижньосірогоський	69,4	498,9	1816	91	10,7	10,81	1,8	921,1	62,39
Нововоронцовський	70,6	841,5	2171	1	14,3	20,38	1,6	1332,3	82,40
Новотроїцький	59,9	546,9	2598	4	10,0	13,05	2,5	1351,1	66,58
Скадовський	54,3	729,5	3559	10	18,5	28,34	2,8	2076,2	83,47
Цюрупинський	49,7	1302,8	5795	92	20,7	41,87	2,3	3039,8	85,28
Чаплинський	64,5	610,9	1782	4	13,8	17,66	2,2	1323,6	83,70
Разом по області	39,5	659,6	9635	1	15,3	21,89	2,5	1669,4	77,19

За даними таблиці 1 також була проведена типологія адміністративних одиниць Херсонської області за особливостями розселення сільського населення. Рівень диференціації обраних показників дозволив виділити чотири типи регіонів (рис. 1).

Характерними рисами розселення сільського населення в межах виділених типів є:

1) Перший тип утворює міськрада м. Херсона, головними особливостями сільського населення якої є власне незначна частка саме цієї групи населення в загальній чисельності мешканців адміністративної одиниці. Відрізняє надвисокий (другий в області) демографічний розмір сільського населеного пункту – 1232 чоловіка, висока густота сільського населення (57,86 чол/км² сільськогосподарських угідь), що пояснюється перш за все приміським характером ведення сільського господарства. В типі спостерігається найбільший показник частки населення, що проживає у селах з чисельністю більше середньообласного показника (660 чол.).

2) До складу другого типу входять міськрада м. Нова Каховка, Білозерський, Цюрупинський і Голопристанський район. Особливостями цього типу є найвищі показники середньої людності населених пунктів від 822,8 до 1302,8 чол., саме в цьому типі знаходяться також найбільші села Херсонської області, а саме с.Чорнобаївка Білозерського району (9635 чол.), с.Нова Збур'ївка Голопристанського району (7629 чол.), с. Великі Копані Цюрупинського району

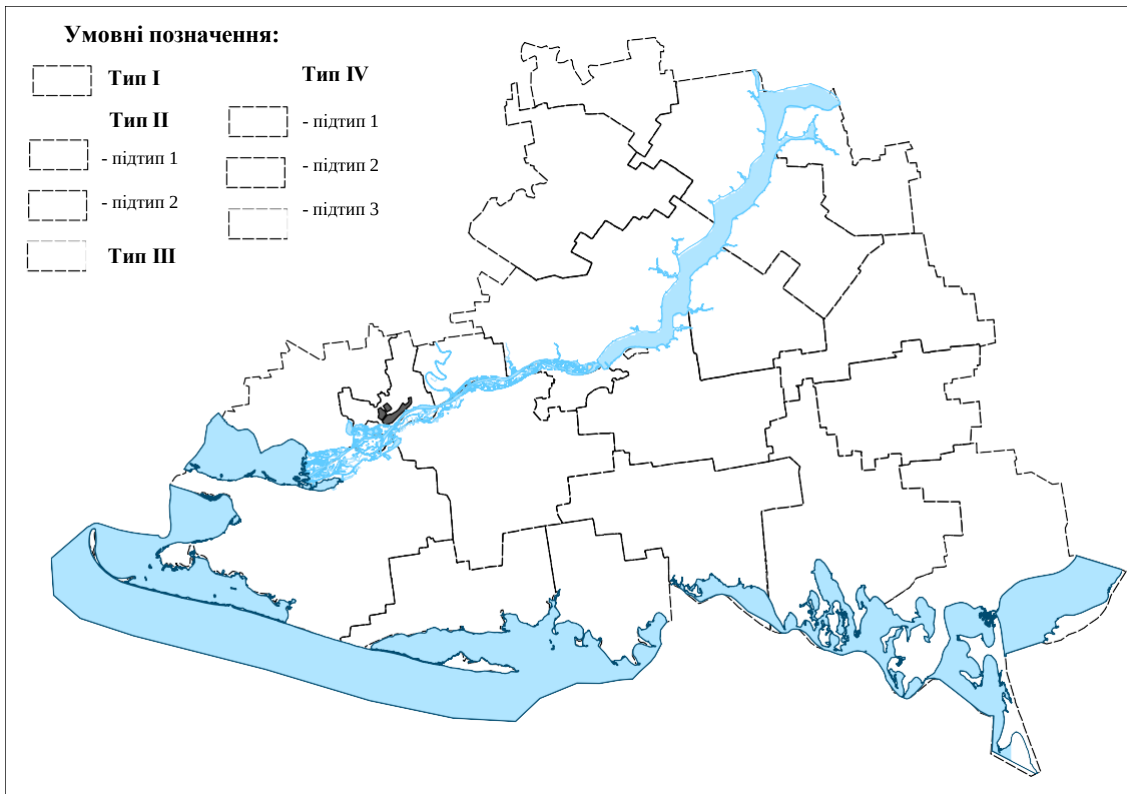

Рис. 1. Типологія адміністративних одиниць Херсонської області за особливостями системи розселення

(5795 чол.). Дуже висока густота сільського населення (у розрахунку на площу сільськогосподарських угідь) – від 36,45 до 68,88 чол/км² сільськогосподарських угідь. Спостерігається вищий за середньообласний показник частки населення, що проживає в селах з людністю більше 660 чол. – від 75,78% до 89,9%.

Деякі показники дозволили виділити міськраду м. Нова Каховка в окремий підтип, а саме:

- невисока (як для цього типу) людність села – 822,8 чол.;
- частка сільського населення складає 8,6% від усього населення;
- практично відповідає середньообласній (77,9%) частка населення, що проживає в селах з людністю більше 660 чол.;
- демографічне навантаження на сільськогосподарські угіддя найвище в області – 68,8 чол.

3) Третій тип по суті є антиподом попереднього типу, його утворюють території Верхньорогачицького, Високопільського та Великоолександрівського районів, розташованих на півночі області. Цей тип відрізняють:

- найменше демографічне навантаження на сільськогосподарські угіддя – від 9,52 чол/км² сільськогосподарських угідь у Верхньорогачицькому районі до 15,34 у Високопільському районі;
- у селах з людністю менше 660 чол. проживає більше половини населення (від 66,52% у Верхньорогачицькому районі до 50,6% у Великоолександрівському).

4) Четвертий тип включає 12 адміністративних районів Херсонської області, розташованих в різних її частинах. Його особливостями є практично

повна відповідність середньообласним показникам сільського розселення області. Зрозуміло, що при наявності такої кількості районів у складі одного типу сформувалась певна внутрішня диференціація на підтипи.

Підтип I (Горностаївський, Іванівський, Нижньосірогозький та Новотроїцький райони) характеризується високою часткою сільського населення – від 59,9 до 69,6% всього населення, низькою середньою людністю сіл – від 394,9 до 546,9 чол., дуже низьким демографічним навантаженням на земельні ресурси – від 10,38 до 15,63 чол/км² сільськогосподарських угідь і нижчим за середньообласний показником частки населення, що проживає в селах з людністю більше 660 чол. (показник коливається від 57,87% до 66,58%).

Підтип II утворює територія Генічеського району, специфіка якого полягає у таких рисах розселення сільського населення:

- менше 50% населення проживає в селах;
- $\frac{3}{4}$ селян проживають у селах з людністю більше середньообласної.

До III підтипу відносяться Бериславський, Великолепетиський, Каланчацький, Каховський, Нововоронцовський, Скадовський і Чаплинський райони. Для цього підтипу характерним є коливання показників близько до середніх по області.

Для делімітації території області по принципу «Центр-Периферія» вважаємо за доцільне використати таку важливу ознаку системи розселення як середній розмір сільського населеного пункту. На рис. 2 представлена

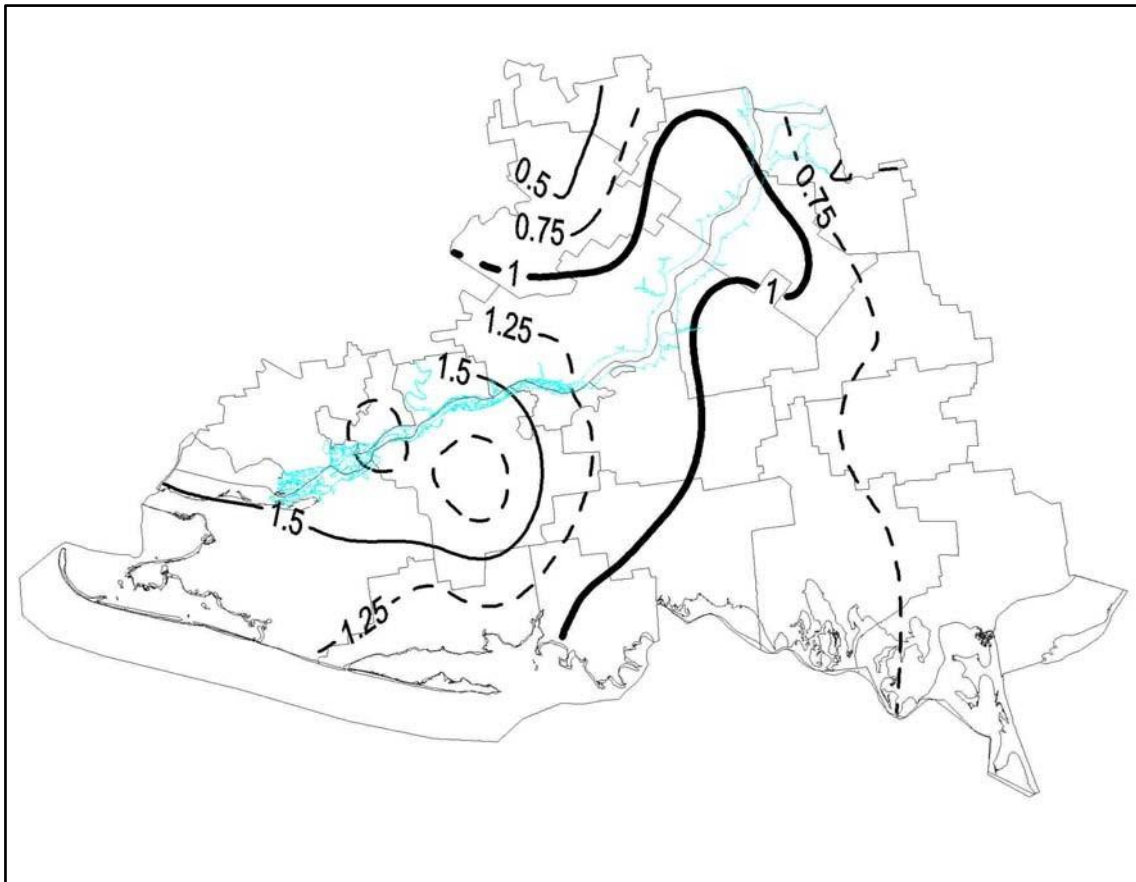

Рис. 2. Статистична поверхня нормованих значень середнього розміру сільських поселень

статистична поверхня області за нормованими значеннями цього показника (середньо обласний рівень – 1,00).

Ізолінія «1,00» чітко відокремлює два регіони області, даючи широкий позитивний «хребет» на північний схід вдовж Дніпра, підкреслюючи важливу роль транзитних річок в умовах недостатньої кількості опадів на Півдні України.

Людність поселення – важлива економічна категорія, яка тісно пов'язана із розмірами бюджету міського самоврядування. Малолюдним сільським населеним пунктам практично неможливо проводити самостійну економічну політику за рахунок незначних коштів.

Проведене дослідження дозволяє акцентувати, що визначені специфічні риси розселенської структури Херсонської області значною мірою сформувались під впливом відношень і зв'язків, що виникають в системі «центр - периферія» і спричиняють структурні і часові зрушення у геопросторовій організації сільської місцевості. До таких «зон впливу» відносимо:

1. Атрактивність приміської зони, яка характеризується позитивними міграційними рухами, що підкреслює різницю в ознаках розселення;

2. Скорочення праце ємних сегментів сільського господарства на периферії та, навпаки, зростання їх частки в структурі рослинництва «центру», що також сприяє векторам міграції у напрямку «периферія-центр»;

3. Різновекторність суспільно-географічних процесів (концентрація – дисперсія) в підсистемах «центр» та «периферія».

Таким чином, суттєва диференціація у ознаках розселення сільського населення Херсонської області потребує подальшого глибокого аналізу з метою встановлення впливу окремих чинників на динаміку сільського розселення.

1. Гольц Г.А. Стадии развития, структурные уровни и константы территориальных общностей расселения и хозяйства // Известия АН СССР. Сер. геогр. – 1986. – № 2. – С. 34-48
2. Грицай О.В., Тревиш А.И. Центр и периферия: стадияльная концепция регионального развития // Известия РАН. Серия географическая. – 1990. – №5 – С.67-78.
3. Мальчикова Д.С., Пилипенко І.О. Розселення сільського населення як елемент територіальної диференціації сільської місцевості // Регіональні проблеми України: географічний аналіз та пошук шляхів вирішення. Зб. наук. праць. – Херсон: ПП Вишемирський В.С, 2007. – С. 161-167.
4. Сажнев М.Л. Функціональний взаєморозвиток сільських та міських місцевостей Мелітопольського суспільно-географічного регіону (методика та аналіз): Автореф. дис канд. геогр. наук: 11.00.02 / Інститут географії НАН України. – Київ, 2002. – 21 с.
5. Топчиев А.Г. Пространственная организация географических комплексов и систем. – К.; Одеса: Вища школа, 1988 – 187с.

The socially-geographical analysis of moving of agricultural population within the limits of the Kherson area is carried out and influence of center-peripheral attitudes on modern population structure of region is certain.